

Arvydas Juozaitis

Knygnešystė – lietuviybės idealas

Santrauka

Straipsnyje nagrinėjama lietuviybė kaip socialinės būties forma. Tai ir tautinio išsivadavimo XIX a. antrojoje pusėje istorinė apžvalga. Simbolinė, archetipinė knygnešio figūra – reikšmingiausias istorinis subjektas, suteikias mūsų istorijai gyvybingumo ir susiejąs XX a. Lietuvą su praeitimi. Knygnešys – tarytum istorinis ryšininkas tarp mūsų laikų ir epochų, gilesnių nei XIX a. Knygnešio simbolinė veikla gyvybingesnė už daugelį kitų modernios Lietuvos istorinių simbolių.

Problema

Lietuvių knygnešių žygdarbi, tą, anot šiuolaikinių enciklopedistų, “vienintelį įvyki tautų istorijoje” (1) reikėtų tyrinėti nūdienos rūpesčių dirvoje. Tos dirvos vardas toks: *lietuvių kultūra ir Lietuvos valstybė*.

Visą XX amžių lietuvių sąmonę persekioja negęstanti nuostaba: ar šiuolaikinė Lietuvos valstybė tikrai gimė iš kultūros siekių? Nejaugi ekonominiai santykiai buvo antraeiliai?

XIX amžiaus antros pusės lietuvių tautos atgimimą lyginame su miegojusio vulkano išsiveržimu. Įsiveržta stipriai, energingai, todėl ne be pagrindo sakoma, kad XIX a. užgožia ankstesnius Lietuvos amžius. Šiaip ar taip, dabar regime dvi būtiškai nesutampančias Lietuvos. Viena jų – Lietuva iki S.Daukanto ir M.Valančiaus, kita – su jais ir po jų.

Dviejų realybių fone kyla kitas svarbus klausimas: ar tamsieji XVII-XVIII amžiai, ši Lietuvos istorijos takoskyra, atėmė iš lietuvių tą valstybę, kurią jie vėliau pakilo atkurti? Problema čia ta, kad XVIII a. pabaigoje Lietuvos valstybę prarado visai ne tie socialiniai sluoksniai ir ne tie istorijos subjektai, kurie

vėliau atgimė Rusijos Imperijos sudėtyje. Nes pakilo jau istoriškai palaidota bendruomenė.

Mūsų santykis su XIX a. – labai rimta istorinė problema. Tai ir valstybės gyvybingumo problema. Prie gyvybės šaltinių reikia liestis atidžiai, – priešingu atveju užgošime save. Jų fone visos kitos istorinės temos, probleminiai mazgai (XIII amžiaus Lietuva, Vytauto Lietuva, Dviejų tautų Respublika ir kt.) traukiasi į antrą planą. Nes *dabartinė lietuviškoji būtis* kyla ne iš LDK ar Respublikos, ji – XIX amžiaus vaisius.

Teorinis žvilgsnis į istoriją gali apsunkti kaip antkapio plyta, jeigu prarasime gyvos *tautos būties* sampratą.

XIX a. tautinio atgimimo sąjūdžio lūkesčiai nepaprastai lengvai prasikalė visuomenės atmintyje, kai kilo naujas, 1988-1990 m. Lietuvos Sąjūdis. Galima sakyti, kad pastarasis atgimimas – paskutinioji ano atgimimo fazė. Daug stipresnė, galingesnė, baigiamoji veiklos stadija. Ir šis, kaip anas, žadino kultūrinės tautos viltis, reikmes, kilo kartu su spausdintu lietuvišku žodžiu. Neišdegintas XX a. okupacijų, valstybės idealas

išliko nepakitęs: Lietuvos valstybė – kultūros fenomenas. Ekonominiai interesai vaidino ne pagrindinį istorinį vaidmenį.

Lietuvių visuomenei istorinė atmintis – savitas gyvybinių jėgų donoras, naudojamas kasdieninėje veikloje. Adolfo Šapokos redaguota *Lietuvos istorija*, išvydusi dienos šviesą 1936 m., dešimtmečiams tapo lietuviškumo istorijoje argumentu. Knyga – argumentas, kone istorinė Biblija. Tai liudija viena: istorija gyva, ji suvokiama didaktiškai. Populiariosios knygos pirmieji sakiniai kalba apie istoriją kaip dabarties mokslą: «Parodydama, kaip susidarė dabartiniai kultūriniai, socialiniai ir politiniai santykiai, ji (istorija - A.J.) padeda ne tik juos suprasti, bet ir šiek tiek numatyti, kaip gyvenimas plis toliau. Taigi iš jos galima pasimokyti ir ateities». (2)

Lietuvos istorijoje tiršta įvykių ir simbolių. Deja, gausa nepalengvina pasirinkimo. Istorinis žvilgsnis komplikuojasi ne iš piktos valios, o dėl teorinio ir didaktinio interesų persipynimo. *Šapokiška* nuostata nesunkiai virsta moralizavimu, kai neteisingai atsakoma į pagrindinį istorinį klausimą: *mūsų lietuviškoji gyvybė – iš kur?* Iš XIII amžiaus ar vėlesnių laikų? Didaktiniai kriterijai (pavyzdžiui, *herojiška senovė*) užgožia *būties kriterijų*. Mūsų istorija apnuogina pastarąjį kriterijų tik žvelgiant iš XX amžiaus pabaigos. Matant toje pabaigoje nūdienos gyvybę – lietuvišką kultūrą ir lietuvių kalbą. Tada ir apsinuogina XIX šimtmečio būtis.

Tuo tarpu teorinis naršymasis po praeitį nesunkiai numarintų esminę A.Šapokos išvalgą, kuri reikalauja praeityje matyti dabarties santykių užuomazgą. Kaip tai pavyktų, jeigu ieškotume tos užuomazgos Žygimanto Senojo dvare? Ar daug rastume bendro su XX amžiumi? O jeigu pabandytume dabartinę teisę sieti su kuria nors iš Lietuvos Statutų normų?

Bet ir tai ne viskas. Toje istorinėje realybėje

nebuvo lietuvių kalbos.

Tuo tarpu XIX a. knygnešių sąjūdis – gyva tautinė realija. Nes iš to šimtmečio kilo visi šiuolaikiniai visuomeniniai sluoksniai, iš jų gi kilo dabartinė kalba, kultūra, visuomenė ir net valstybė.

Istoriniai visuomenės simboliai vertintini atsižvelgus į dabartinius gyvenimo šaltinius ir ateities perspektyvas.

Bet Lietuvoje liks gyvas istorinis paradoksas. Lietuva – ir istorinė, ir moderni tautinė valstybė. Tarp šių dviejų realybių žioji *būties kiaurymė*. Žvelgdami į praeitį, siekiančią giliau XIX a., kaskart turime šokti per šią kiaurymę. Turime rinktis tarp *herojinės senovės*, iš kurios galime semtis dvasios, ir XIX amžiaus, iš kurio po šiai dienai gauname ir dvasios, ir kūno.

Mūsų istoriniai simboliai tebekonfliktuoja tarpusavyje. Gilesnis tolimesnės praeities pažinimas toli gražu nepadeda mums. A. Šapokos tezė, esą istorija turinti *padėti, suprasti ir numatyti*, tebėra neaiški: *numatyti* kokios praeities fone? Lietuvos nuo marių iki marių fone? Lietuvos su Gardinu fone?..

Kalta čia ne pati praeitis, tikriau – kalta ne vien ji. Kalta mūsų pačių sąmonė, kaltos mūsų vertybės. Bet itin kalta profesionalių istorikų intervencija į politinės valdžios sprendimus. Konceptijų įtaka valstybės politikai. Negyvybingai parenkami valstybiniai simboliai.

Vienas tokių – liepos 6-oji, Mindaugo karūnavimo diena. Ji įrašyta į valstybinių švenčių sąrašą, prilyginta Vasario 16-ajai. Nesunku suprasti, ko tikėjosi valstybės veikėjai ir istorikai, turėję įtakos šiam sprendimui. Tikslas galėjo būti kilnus: dabartinei Lietuvos valstybei suteikti gilesnės, karališkosios praeities svorio.

Tuo tarpu sukurta teatralizuota, fasadinė šventė. XX a. pabaigos fantazijos, šiuolaikiniai politiniai mitai. Dominuoja dirbtinis entuziazmas, turintis nedaug ką bendro su

istorine būtimi.

Istorija negailestingai keršija. Šis pavyzdys rodo, kad istorinė sąmonė gaivinama ne itin gyvais simboliais. Istoriniai simboliai – ne politiniu dekretu skelbiamos istorinės koncepcijos. Deivės *Clio* galia baigiasi ten, kur prasideda samprotavimai. Šventės turi nekelti abejonės. Geriausia, ką gali padaryti politikai – įteisinti tas datas, kurios gyvai prisimenamos ir švenčiamos širdimi.

Lietuvoje pakanka istorinės atminties, kuri organiškai susieja mus su praeitimi, *istorijos būtimi*. Tai – XIX amžius, 1863 metų sukilimas, *knygnešių gadinė*. Tai pakankamai *herojiška senovė*.

Vienas svarbiausių ir lemiančių lietuvių tautos įvykių – 1866-1904-ųjų metų *knygnešių sąjūdis*.

Pirmasis postūmis – M. Valančius

Prieš paliesdami savas šaknis, pažvelkime į vieną mažiausių Europos tautų – islandus.

Didžiosios Prancūzų revoliucijos laikotarpiu, XVIII amžiaus pabaigoje Islandija buvo visuotinio skurdo šalis, nusėta žvejų bei piemenų pašiūrėmis. Vikingų galybė buvo ištirpusi kaip šimtmečių sniegas. Pasaulio užkampis, Danijos karalystės provincija kone merdėjo talžoma gamtos stichijų. Nebuvo nė aukštesniosios kultūros liekanų, nebuvo šviesuomenės, nebuvo pramonės. Vieninteliai šviesuoliai – liuteronų pastoriai, gydytojai, mokytojai. Ir netikėtai šią mažutę šalį prikelia knyga. Anri Magnussonas, Danijoje mokslus baigęs gydytojas, pasišvenčia tautos atgimimui. Išlaikomas turtingos žmonos danės, jis grįžta į tėvynę ir imasi keisto darbo – rinkti tautosaką. Taip XIX a. pradžioje prasideda senųjų rankraščių, surašytų daugiausiai ant karvės odos, gelbėjimo vėjus. Didžiama to, ką pavyko išgelbėti nuo pelėsių, žemės ir sunykimo

šiandien sudaro Islandijos nacionalinį turtą, tautos savimonės pamatą.

Tautos turtas ten, kur jos širdis. Širdis – gimtasis žodis. Taip kartu atgimė ir vikingų bei jų giminių sagos, pasakojimai, kronikos. Prisikėlė istorija. Ir šiandien Islandijos prezidentai kiekviena iškilėsne proga mini knygą. Štai 1991 metų valstybinės šventės proga Islandijos Respublikos prezidentė Vigdis Finnbogadóttir sakė: «Kai kurioms tautoms miestai ir katedros primena jų praeitį, o mes, islandai, turime rankraščius ir knygas» (3).

Deivės *Clio* dėka mes budome tuo pat metu, kai kilo ir islandai. Lietuvių valstiečių vargas ne ką skyrėsi nuo vikingų palikuonių skurdo. Bet buvo tik vienas esminis skirtumas: priešingai negu islandai, absoliuti dauguma lietuvių buvo baudžiauninkai.

Tačiau skirtumai nieko nekeitė iš esmės: abiejų tautų atgimimas vyko «iš apačios», be elito pagalbos (pastariesiems net priešinant, – Lietuvos elitas atgimimą pakrikštijo *litvomanijos liga*; tuo tarpu islandų elitas elgėsi ne ką kitaip, – jau kalbėjo daniškai). Bet ir vienu, ir kitų kultūriniai lūkesčiai subūrė naujas tautas.

Pasiteisino universalus dėsnis: istorinės atminties gaivinimas – tautų atgimimo energija. Nuostabiausia, kai atgimstama per knygą, spausdintą žodį. Tik mūsų tautinio judėjimo pradininku tapo ne koks Anri Magnusseno brolis gydytojas, o lietuviško sociumo figūra – katalikų dvasininkas. Vyskupas Motiejus Valančius.

Žemaičių vyskupo veikla sunkiai aprėpiama. Jis buvo ne tik ganytojas, bet ir švietėjas, blaivybės sąjūdžio steigėjas, knygų leidėjas, rašytojas, o galop ir pogrindininkas. Knygų spausdinimo bei platinimo organizacijos įkūrėjas.

M. Valančius laikė abu *lietuviškos būties* lopšio galus – kūną ir dvasią. Vyskupas – oficialus asmuo, atsakingas ne tik prieš katalikų

bažnyčią, bet ir prieš svetimą pasaulietinę valdžią. Bet jis rado būdų, kaip formuoti lietuviškas bendruomenes, blaivinti jas. 1863 m. sukilimo išvakarėse jo blaivybės sąjūdžio rezultatai buvo stulbinantys. Caro administracija, turėjusi degtinės monopolį, paskaičiavo, kad išdo pajamos M.Valančiaus valdomoje vyskupystėje prieš pat sukilimą sumažėjo 69%.

Po 1864 m. pralaimėto sukilimo Žemaičių vyskupo rezidencija iš Varnių perkeliama į Kauną. Padėtis darosi kone beviltiška: uždraudžiama pati *viešoji tautos būtis* – spausdintas lietuviškas žodis. Viešai įveikti tokį draudimą nebuvo jokios vilties. Ganytojas ieško būdų, kaip pakeisti veiklą, ir netrukus nusprendžia: nuo rusinimo turi gelbėti ta jėga, prieš kurią nukreiptas smūgis – pati lietuvių kalba. Ir pats griebėsi plunksnos, vėl ėmė rašyti didaktinius religinius ir beletristinius kūrinius, kurie būdavo išleidžiami užsienyje. (Garsų *Palangos Juzę* išleido Berlyne, 1869 metais.)

To nebepakako: reikėjo ne tik knygų, bet ir jų gabenimo į Lietuvą tinklo, organizacijos. Kitaip tariant, buvo būtinas lietuvių paštas. Paštas kaip pirminė tautos susižinojimo, *būtis forma*. M. Valančius sukuria pirmąją slaptą knygnešių organizaciją, kuri tampa visos veiklos prototipu. Organizacija įsitvirtina 1867-1870-aisiais metais.

Reziduodamas Kaune, vyskupas sugebėjo įtraukti į literatūros spausdinimą, jos gabenimą ir platinimą kunigus, kitus bažnyčios tarnautojus. Antai Jonas Zubernannas, Tilžės katalikų dekanas, gavo vyskupo įgaliojimus rūpintis visais spaudos reikalais Rytų Prūsijos teritorijoje. Prie sienos, Ropkojuose, įgaliojotuoju tapo kunigas Antanas Brunza. Žygaičių klebonas Vincas Norvaiša buvo įgalotasis kalbos tvarkytojas, skaitęs ir taisęs net paties vyskupo ranka rašytas brošiūras. Taip oficialūs asmenys tapo nelegalios veiklos veikėjais.

Sukūrus struktūros pamatą, prasidėjo gyva veikla, literatūros gabenimas, «srautų judėjimas». Tarpukario Lietuvoje pirmojo knygnešio vardu kanonizuotas Jurgis Bielinis kirto kelius iš Aukštaitijos į Tilžę. Darė tai nuo 1866 metų. Tai veiklai pradėti jis gavo iš M.Valančiaus 5 000 rb. (Vėliau vyskupas finansavo ir nepelningų brošiūrų spausdinimą bei platinimą labdarai.)

Įspūdinga knygnešių sąjūdžio panorama išsamiausiai apžvelgta istoriko Vytauto Merkio monografijoje (4). Tankus knygų gabenimo tinklas per kelis dešimtmečius apėmė visą Lietuvą, pasiekė kiekvieną jos kaimą, gal net trobą.

Brolija, kūrusi lietuvišką tikrovę

Lietuvių atgimime buvo ne viena ideologinė srovė. Tačiau išskirdami jas iš bendro XIX a. atgimimo sąjūdžio, turėtume nepamiršti: pirmiausiai buvo pati upė, o tik paskui – srovės. Pirmą mums teko kurti patį knygnešių sąjūdį. Jis ir sutapo su nelegalios spaudos spausdinimu, gabenimu bei platinimu. Taip buvo sumazgytas kultūros paštas. Kito, oficialaus ryšio lietuviai neturėjo. Valstybė, administravusi ir baudusi lietuvius už jų lietuviškumą, autentiškąją būtį, negalėjo leisti naudotis savo paštu.

Nė viena XIX a. Europos tauta neturėjo atgimti tokiomis sunkiomis sąlygomis.

Tiesą pasakius, paštas – ypatingai nelengvas kiekvienos modernios valstybės uždavinys. Ryšiai ir komunikacija – būtina dinamišką visuomenę telkianti jėga, todėl pašto institucija naujaisiais laikais tapo nepaprastai svarbiu veiksmu, net konstituojančiu valstybę. Štai ir susikūrusiose JAV dar 1860-1861-aisiais metais nebuvo efektyvaus nacionalinio pašto. Federalinė ryšių tarnyba kūrėsi stichiškai, privačiomis iniciatyvomis, egzotiškiausiais būdais. Vienas būdų – arkliais zovada per visą

kontinentą gabenamas paštas, gavęs “Ponio pašto” vardą. Toks ryšys turėdavo užtikrinti konstitucinę santvarką – dalyvavimą visuotiniuose rinkimuose. Ryšiai buvo neatsiejami nuo demokratijos įsitvirtinimo.

Lietuvos knygnešiai konstituavo savo demokratiją ir savo šalį.

Knygnešių skaičius gali būti tik apytikslis. Prieškario Lietuvoje jie buvo registruojami, jiems skiriamas šio valstybės dėmesys. Tačiau jų registravimas nebuvo baigtas ir negalėjo būti baigtas. Dauguma knygnešių – kaimo žmonės, kuriems knyga ir spausdintas žodis sudarė gyvenimo dalį, o ne karjerą. Fiksuoti savo veiklą, prašyti už ją atlygio buvo ne šio gyvenimo būdo *credo*.

Patikimiausias būdas pateikti tikslesnį skaičių – caro administracijos sulaikytųjų, į žandarų ir “ispravnikų” rankas įkliuvusiųjų sąrašai. Suskaičiuota, kad per 40 metų persekiojami įvairiais būdais sulaikė 2 899 asmenis. (5)

Tarp sulaikytųjų valstiečių buvo 88,7 %, miestiečių – 4,3%, bajorų – 4,7%. Inteligentų tarp sulaikytųjų būta 1,2%.

Knygų gabentojai, platintojai, laikytojai ir saugotojai ne iš sykiu buvo pakrikštyti *knygnešių* vardu. Pirmasis vardas, kuris prikibo prie naujos brolijos – *pakininkas* (nuo daiktavardžio *pakas*, ryšulys). Sakoma, kad pirmasis save pakrištijęs *knygnešiu* buvo toli gražu ne knygų nešėjas, bet mąstytojas, rašytojas ir ideologas – Jonas Šliūpas. Nutiko tai 1884 m. (6) Tai įspūdingas faktas, liudijantis kultūrinę knygnešių sąjūdžio prigimtį.

Knygnešių vedliai, šulai, platinimo draugijų organizatoriai buvo savita brolija, bendravusi tarp savęs ne vien praktinių interesų labui. Dažniau priešingai. Jeigu vyrai pradėdavo gabenti ir platinti knygas pragyvenimo reikmės spaudžiami, jie įnešdavo į «biznį» pirminius įnašus (dažniausiai po kelis šimtus rublių).

Tačiau ir tuo atveju tai buvo keistas «biznis», labai pavojingas. Įkliuvusieji būdavo rimtai baudžiami, jų laukdavo turto konfiskacija, baudos, kūno bausmės, areštinės, tremtys ir pagaliau kalėjimai. Bausmės būdavo nemenkos. Kalėjimo terminus tekdavo atbūti Petrapilyje, Tobolske, Omske, Tomske, Vologdoje ir kt. Bausmių trukmė būdavo nuo vienu iki penkių metų. Tiesa, persekiojimas ir areštai metai po metų skirdavosi. Antai, itin sustiprėję po 1893 metų Kražių skerdynių, po kelių metų susilpnėjo.

Įkliuvę į caro administracijos rankas buvo traktuojami vienodai: kaip lietuviai. Tas faktas tik papildomai stiprindavo broliją.

Knygnešiai dažnai turėję slapyvardžius, kuriais bendraudavo kaip pogrindininkai ar partizanai, – ir tai tvirtino broliją.

Kaip atrodęs spaudos gabenimas? Vyžos, naginės, slapyvardžiai ir slaptažodžiai, susitikimų vietos, ūkininkų sodybos, karčemos. Dažniausiai gabenta slaptais pasienio takais, literatūrą nešant ant pečių. Vienas vyras panešdavo iki 32 kg (du pūdus) *paką*. Eidavę būriais, kartais po 15 ir daugiau. Šalia tokio gabenimo buvo ir vežimas ratais, kertant Rusijos imperijos sieną legaliais keliais, per užkardas ir muitines. Tais atvejais spaudos galėta pervežti didesnis kiekis, ji būdavo slepiama dvigubuose vežimų dugnuose, sukišama į daiktus, šieną, rakandus.

Kaip atrodė platinimo organizacijos? Jų tinklas buvo pasklidęs iki Vilniaus, Gardino, Rygos. Nedideliais kiekiais pavykdavo siųsti ir oficialiu Rusijos imperijos paštu – į Maskvą, Tartu, net Tbilisį. Žodžiu, visur, kur tik būdavo skaitančių ir susipratusių lietuvių. V. Merkys ir kiti knygnešių sąjūdžio tyrinėtojai teigia, kad nebuvo Rusijos imperijoje lietuvių inteligento, kuris nebūtų gavęs draustos lietuviškos literatūros.

Per kelis dešimtmečius judėjimas tiek

išsiplėtė, kad lietuviškų knygų skaitymas tapo kasdienine kaimo žmonių būtinybe, o knygnešiai imti vertinti kaip liaudies švietėjai. Štai tik vienas pavyzdys: “1890. VIII. 15, kai uriadnikas Šimonyse iš platintojo Antano Apšegos atėmė knygas, gausiai į šventę susirinkę valstiečiai labai pasipiktino. Jie apmušė policininką ir knygas atėmė.” (7)

Ši įvairovė kūrė naują *visuomeninę būtį – lietuviybę*.

Knygnešystė – pirminis lietuviškumas

Pirmajame *Aušros* numeryje J. Basanavičius rašė: “Pasakodami apie praeities senovę, mes nepraleisime progų nepasikalbėję su skaitytojais apie reikalus mūsų tautos šioje gadynėje”.

XIX a. pabaigoje knygnešystė darėsi visuotinis lietuviškas reikalas. “Kaimo mergaitės būdavo uolios knygų platintojos. Kiekvieno miestelio gydytojo ir vaistininko, jei tik jie buvo lietuviai, namai duodavo prieglobstį knygnešiams. Pamažu ir klebonijos, kur tik buvo jaunų kunigų, virto knygų platinimo centrais.” (8) Tai liudija ir 1892 m. išanginis *Varpo* straipsnis, kur pasakoma: “Mūsų dvasia daugelyje vietų viduryje Lietuvos yra prigijus ir galime tikėtis, jog toliau ir be didelio mūsų prisidėjimo dvasia lietuvių nebus”.

Kartais atrodo, kad veikla, prasidėjusi maldaknygėmis, galėjo būti retrogradiška, atsiliesianti nuo pažangios XIX a. Europos atgimimo, tautų pavasario. Antai čekai atgimsta lankydami operą, o mes – su maldaknyge rankose?

Lietuvių kalba jau pati savaime buvo malda. V. Kudirka liudija, kaip atvirsdamas į lietuviybę išgyveno religiniam apreiškimui prilygstančią ekstazę. Kalbėjimas ir meldimasis *lietuviškai*, visai galimas daiktas, prilygo meldimuisi Dievui. Todėl visai suprantama, kad

graždanka surašytos maldos ar elementoriai atrodė kaip tikra šventvagystė. Šį religinį lietuvių pobūdį reikėtų neišleisti iš galvos.

Istoriniai liudijimai sako, kad lietuviškų rašmenų stygius buvo išgyvenamas labai skaudžiai. «Vos pirmiesiems leidiniams su rusiškais raidėmis pasirodžius, kaimiečiai jų nepriėmė, atmetė... Kuomet pradėjo trūkti maldaknygių, elementorių ir katekizmų vaikams mokyti, pasigesta naujų leidinių. Prūsų pasienio ūkininkai, negalėdami jų niekur gauti, ėmė prašyti kontrabandininkų, kad atvežtų knygų iš Prūsų» (9).

Bet tai – viena medaliaus pusė. Kita – nebe žmonių entuziazmas, o atgimimo ideologų uždaviniai. Jiems reikėjo rasti tinkamą istorinės sąmonės formą, kuri išsyk tiktų atgimimui pakilusiai visuomenei. Ir buvo rasta herojiška praeitis. Tokios praeities gaivinimui tiko viskas: pasakojimai, pasakos, mitai, herojinės istorijos. Galima buvo versti į lietuvių kalbą A. Mickevičių, J. Slovackį, J. Kraševskį, o taip pat «perpasakoti» T. Narbuto romatizuotą istoriją.

Visa tai buvo neagresyvaus, būtiško įsitvirtinimo Lietuvos istorijoje priemonės. Knygnešių veikla, atgimimo ideologija neturėjo nė kvapo karingumo. Knyga atstojo ginklą, o tai buvo taikingiausias ginklas.

Lietuvių taiką liudija ir platinusių spaudą draugijų pavadinimai: *Kūdikis, Sietynas, Atgaja, Teisybė, Aušrinė, Atžala, Lizdas, Spindulys, Svirplys, Žiburėlis, Žvaigždė* ir kt. Vienas iš agresyvesnių – *Prievarta*. Ir tai ne vien pavadinimai – tai bendravimo būdas, lietuviška tolerancija. Knygnešių Lietuva buvo taikingiausias, tikrai retas nacijos brendimo, tautos išsivadavimo būdas.

Tuo būdu 1918 m. Lietuvos valstybės kūrėjai atsinešė į valstybę taiką. Visuomenės sąmoningumo trajektorija darėsi neatsiejama nuo knygnešių epochos, savitarpio moralės, savotiškos *noblesse oblige*. Labai simboliška, kad

«knygnešių karalius» Jurgis Bielinis mirė tais pačiais, 1918-ais metais.

Ir dabar garbės išipareigojimai riša mus su knygnešių sąjūdžiu. Neprievartinis pasipriešinimas seniai tapo mūsų nebylia ideologija, kurią pasaulyje paskleidė L. Tolstojus ir R. Ghandis.

Nepaprastas A. Šapokos *Lietuvos istorijos* populiarumas nebūtų buvęs įmanomas, jeigu tauta nebūtų turėjusi *knygnešystės istorijos*. Romantiška ir didaktinė istorijos vizija XX a. viduryje – tai XIX a. tikėjimo gaivinanti istorijos jėga pasekmė. Ta pasekmė buvo tokia stipri, kad paskutiniajame XX a. dešimtmetyje buvo įmanoma išleisti A.Šapokos *Lietuvos istoriją* 200 000 egzempliorių tiražu.

Vadinasi, XIX amžius gaivina mus ir šiandien.

XIX šimtmečio atgimimui rūpėjo istoriniai mitai – dvasinės energijos šaltiniai. Lietuvių atgimimas buvo neišvengiamai politinis judėjimas, o kai politikoje pasitelkiami dvasiniai, bendruomenę telkiantys simboliai, išsaugomas korporacinis bendruomenės pobūdis. Jausmai nugali teoriją, šaltą žvilgsnį, kuriuo XX a. pabaigoje, regis, jau buvo persmelkta visa Europa. Lietuviai buvo retrogradai, tačiau labiausiai gaivinanti istorijos galia tikintys retrogradai. Toks tikėjimas kuria savitą istorinę būtį.

Knygnešystė – demokratijos mokykla

Išėivijos istorikas Vincas Trumpa yra pastebėjęs vieną esminę naujos lietuviškos būties ypatybę. “Nuo lietuvių sampratos, kokią turėjo T. Kosciuszka ar A. Mickevičius, ligi Basanavičiaus ir Kudirkos lietuvių sampratos buvo didelis skirtumas” (10). Kitaip tariant, lietuvių tipas, kuriam buvo lemta atgimti XIX amžiaus antrojoje pusėje, tik ir atsirado XIX amžiaus antrojoje pusėje.

XVIII amžiaus LDK katastrofoje nedalyvavo tie lietuviai, kurie po pusės šimtmečio prikėlė Lietuvą. Istorinis naujosios lietuvių klausimas pirmiausia buvo socialinės kilmės klausimas. Istoriniai subjektai, ėmę identifikuoti save kaip lietuviai, buvo naujų sluoksnių – valstiečiai ir inteligentai. Juos siejo viena kilmė ir viena kalba. Aukštuomenė neturėjo su tais sluoksniais nieko bendro. neturėjo nieko bendra ir *demokratinė inteligentija*, Vilniaus universiteto šviesuomenė, filomatų ir filaretų palikuonys. Taigi problema, kankinusi LDK piliečius – *gente lituanus, natione lituanus*, – atkrito savaime. Kalbant nelietuviškai jau ir buvo laikomas nelietuviu.

Čia ne pro šalį prisiminti 1899 metų *Varpa*: „Jeigu ne spaudos draudimas, Lietuva būtų buvusi ramiausias Rusijos imperijos kampelis“. V. Trumpa iš šios minties daro tokią išvadą: „Nėra abejonės, kad kova dėl savo spaudos smarkiai sujudo ypač žemesniuosius Lietuvos sluoksnius – valstietiją, ūkininkiją ir net darbininkiją (bernus ir mergas). Tai esmingai prisidėjo prie Lietuvos demokratizacijos proceso, kuris buvo pagrindinis mūsų tautinio sąjūdžio bruožas.“ (11)

Bet demokratija, įgyvendinusi tautinius bendruomenės lūkesčius, nesustoja. Kai knygnešys iškovojo naujus visuomeninius ryšius, sukūrė naują istorinį tipą – lietuvių, – knygnešystės uždavinys buvo baigtas. Vyksmas tikrai buvo masinis. (12)

Šis procesas – demokratiškiausiu keliu sukurta lietuvių. Tiek dvasia, tiek kūnas. Vadinasi, pilnutinė būtis.

Knygnešystė – nuolat atsinaujinanti atgimimo forma

Knygnešystė grįžo į nūdieną 1988-aisiais metais. Pirmąją Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio vasarą, iki pat Steigiamojo suvažiavimo

spalį, nelegaliai spausdinamo ir platinamo žodžio galia buvo nepaprastai didelė. Regėjosi, kad kartojasi šimto metų senumo istorija, tik daug platesniu mastu, daug sparčiau. Kaip ir senieji knygnešiai, sąjūdininkai iš pradžių neakcentavo politinės savo veiklos pobūdžio. Pirmiausiai tai buvo *lietuviškos socialinės būties* kūryba. *Sąjūdžio žinios* ir kiti nelegalūs, visą kraštą apėmę leidiniai kartojo, kad jie – moralinės žmonių jėgos šaltinis. Vasaros pabaigoje *Sąjūdžio žinios* paskelbė spaudos koncepciją, kuri teigė: “*Sąjūdžio žinios* – dorovinis visuomenės balsas, demokratijos mokykla. Laikraštyje vystomos laisvos diskusijos moralinės atsakomybės ir pakantumo oponentui dvasia”.(13)

Tuo būdu dvasinė istorinių epochų giminytė paliudijo knygnešio simbolinės figūros

būtiškąją reikšmę. Istorinis faktiškumas atgimsta iš veiklos, kuri ir po šimtmečio liudija lietuviybę esant svarbesne už ideologines išsivadavimo sroves. Toks tautos konstituavimosi būdas.

Visa kita – smulkesnė, antro laipsnio realybė, žmonių įsitikinimai ir veikla. Visa, kas baigiasi, gali būti ideologiškai interpretuota; gali būti manipuluojama faktais, vienus nutylint, kitus pervertinant. Tai – „antrinės sąmonės“ sritis, taurė, pripildyta ideologijos.

Knygnešių sąjūdis – archetipinė lietuviškos veiklos forma, lietuviškasis istorinis *faktiškumas*. Naujųjų knygnešių – Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis – atgaivino tą archetipą, suteikė jam naują demokratiškesnę tikrovę.

Gyvieji Lietuvos valstybės istoriniai simboliai – toli nuo teorinių istorijos problemų.

Literatūra

1. *Lietuvių enciklopedija*, t. 12. Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1957, p. 160–162.
2. *Lietuvos istorija*. Red. A.Šapoka. Kaunas: Švietimo ministerijos leidinys Nr.479, 1936, p. 1.
3. Juozaitis A. *Nepriklausomybės kryžkelė*. Vilnius: Liktarna, 1992. p. 118.
4. Merkys V. *Lietuvos valstiečiai ir spauda XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje*. Vilnius: Mintis, 1982.
5. Ten pat, p. 21-23.
6. *Lietuvių enciklopedija*...
7. Vytautas Merkys... p. 41.
8. Daugirdaitė-Sruogienė V. *Lietuvos istorija*. Chicago: Lietuvių istorijos draugija, 1987. p. 322.
9. Ten pat, p. 313.
10. Trumpa V. *Lietuva XIX amžiuje*. Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas, 1989, p.37.
11. Ten pat, p. 95.
12. Žr.: *Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas*. Vilnius: Mokslas, 1987, p. 114-170.
13. Juozaitis A. Sąjūdžio žinių koncepcija. *Sąjūdžio žinios*. Vilnius, 1988. Nr. 31.

Summary

Article deals with the problem of social and historic being as the mainstream of the national rebirth. The strife for a real-being was the utter problem for the Lithuania national revival in XIX c. The activities of book-carriers has been the most acceptable form of the liberation movement. The symbolic fig-

ure of book-carrier is underlined in this survey as the central historical subject not only for 19 c. The vitality of the symbol is obvious for the all modern life. It links the 20th c. of Lithuania with the history of the country and its mentality at the end of 20 c.

Įteikta 2001 05 11
Pateikta spaudai 2001 07 02

Arvydas Juozaitis
LFSI Saltoniškių 58, Vilnius
el.paštas: Jarvydas@takas.lt